

EL TABAC A LA CATALUNYA DEL SEGLE XVII: CONSUM I ECONOMIA

A partir de la segona meitat del segle XVII, el tabac es converteix en un element d'una notable importància a Catalunya. Aquest rol rellevant, plenament consolidat a l'inici del segle XVIII, es donà en dos àmbits intensament vinculats entre si: el del consum i el de l'economia. El doble èxit d'aquest producte es produí en el context de l'aportació singular feta pel

món de l'adrogueria al creixement econòmic del país i a la transformació de les condicions de la vida quotidiana del període. La importància de l'estanc o monopoli del tabac, que movia quantitats molt considerables de diners, i la gran varietat de tipus del producte presents als establiments barcelonins mostren clarament

el pes aconseguit, al llarg d'aquella centúria, en cadascun de tots dos camps esmentats.

Paraules clau: tabac, documentació, adroguers, comerç, mercat, economia, Born, pipa, botiga de tabac, estanc.

EL TABACO EN LA CATALUÑA DEL SIGLO XVII: CONSUMO Y ECONOMÍA

A partir de la segunda mitad del siglo XVII, el tabaco pasa a ser un elemento de notable importancia en Cataluña. Este rol relevante, plenamente consolidado a principios del siglo XVIII, se dio en dos ámbitos intensamente vinculados entre sí: el del consumo y el de la economía. El doble éxito de este producto se produjo en el contexto de la aportación singular del mundo

de la droguería al crecimiento económico del país y a la transformación de las condiciones de la vida cotidiana del período. La importancia del estanco o monopolio del tabaco, que movía cantidades de dinero muy considerables, y la gran variedad de tipos del producto presentes en los establecimientos barceloneses muestran claramente el

peso alcanzado, a lo largo de aquella centuria, en los dos campos mencionados.

Palabras clave: tabaco, documentación, drogueros, comercio, mercado, economía, Born, pipa, tienda de tabaco, estanco.

TOBACCO IN 17TH-CENTURY CATALONIA: CONSUMPTION AND ECONOMY

From the second half of the 17th century, tobacco became an element of notable importance in Catalonia. This relevant role, fully consolidated at the beginning of the 18th century, occurred in two areas intensely linked to each other: that of consumption and that of the economy. The dual success of this product was produced within the context of the unique

contribution of the world of household goods stores to the growing economy of the country and the transformation of everyday life conditions at the time. The importance of the kiosk or monopoly of tobacco, which moved considerable amounts of money, and the great variety of product types present in Barcelona's stores clearly showed the

importance achieved during that century in the two aforementioned fields.

Keywords: tobacco, documentation, shopkeepers, trade, market, economy, Born, pipe, tobacco store, kiosk.

LE TABAC DANS LA CATALOGNE DU XVIIÈME SIÈCLE : CONSOMMATION ET ÉCONOMIE

À partir de la seconde moitié du XVIIIème siècle, le tabac devient un élément de grande importance en Catalogne. Ce rôle significatif, pleinement consolidé au début du XVIIIème siècle, se remarque dans deux domaines intrinsèquement liés entre eux : celui de la consommation et celui de l'économie. Le double succès du tabac s'est produit dans le

contexte de la contribution singulière du monde de la droguerie à la croissance économique du pays et à la transformation des conditions de vie quotidienne à l'époque. L'importance du monopole du tabac, qui brassait des quantités d'argent considérables, et la grande variété de types de tabac présents dans les établissements barcelonais montrent clairement le

poids qu'avait pris le produit tout au long du siècle, dans les deux domaines sus-mentionnés.

Mots clef : tabac, documentation, droguistes, commerce, marché, économie, Born, pipe, boutique de tabac, exclusivité

A partir de la segona meitat del segle XVII, el tabac es converteix en un element d'una notable importància a Catalunya. Aquest rol rellevant, plenament consolidat a l'inici del segle XVIII, es donà en dos àmbits intensament vinculats entre si: el del consum i el de l'economia. El doble èxit d'aquest producte es produí en el context de l'aportació singular feta pel món de l'adrogueria al creixement econòmic del país i a la transformació de les condicions de la vida quotidiana del període.

L'èxit del tabac

Abans de la segona meitat del segle XVII, el tabac no estava gaire present a la vida quotidiana catalana. Només consten cinc tipus de tabac a l'apartat *Adroguers* de la coneguda *Tarifa de preus...* de 1655; el producte no figura al *Llibre de drogues i confitures* de Francesc Corominas (1663) i, fins aquestes dates, el seu rol a l'economia del país havia estat clarament secundari¹. Cap a 1670, però, la situació començà a canviar ràpidament, un fet perceptible en analitzar el rol del tabac a les adrogueries barcelonines, les quals, com a punt de venda a la capital i de distribució a bona part del país, són els espais idonis per resseguir l'evolució del pes d'aquest producte. Es constata que, en el període que va de 1670 a 1712, la quantitat mitjana de tabac que es podia trobar en aquests establiments de la Ciutat Comtal es va multiplicar per una xifra superior a onze en relació amb la situació anterior, analitzada entre els anys 1641 i 1658 (d'uns 29 a uns 332 kg de mitjana). Al mateix temps, durant les últimes dècades del segle XVII es produí un augment del nombre de variants de tabac a la venda en aquesta mena d'establiments. El quadre adjunt mostra la gran quantitat de tipus presents a les adrogueries barcelonines a la segona meitat del segle XVII i a l'inici del XVIII.

Tipus de tabacs presents a les adrogueries barcelonines a la segona meitat del segle XVII i l'inici del XVIII

Tabac anglès de llibrets	Tabac de llibret de fum de Flandes
Tabac anglès per picar	Tabac maltès

Tabac blanc	Tabac maltès sense adobar
Tabac del Brasil	Tabac de manat d'Anglaterra
Tabac comú de massets petits	Tabac de manat de l'Havana
Tabac de Cuba	Tabac de mitja olor
Tabac de Damasc	Tabac molt
Tabac esclafat	Tabac d'olor
Tabac per esfullar	Tabac per picar
Tabac per esfullar per picar	Tabac picat
Tabac esfullat	Tabac en pols
Tabac florentí	Tabac en pols d'Alacant
Tabac francès	Tabac en pols blanc
Tabac francès per picar	Tabac en pols de manat
Tabac francès en rulls	Tabac en pols sense olor
Tabac de fulla	Tabac en pols de Sevilla
Tabac de fulla francès per picar	Tabac en pols de València
Tabac de fum	Tabac en rull francès de Clayrà
Tabac de fum anglès per picar	Tabac de Sevilla
Tabac de fum del Brasil	Tabac de Sevilla de mitja olor
Tabac de fum francès	Tabac de Sevilla d'olor
Tabac de fum dit de Matignon	Tabac de Sevilla sense olor
Tabac de fum per picar	Tabac de <i>sumonte</i>
Tabac de fum en rull francès de Montauban	Tabac <i>sumonte</i> de Sevilla
Tabac de fum dit de Sant Cristòfol	Tabac en tronc d'Anglaterra
Tabac de l'Havana	Tabac en trossam de Brasil
Tabac de llibret	Tabac de Virgínia

I encara podríem afegir-hi altres variants, que apareixen en establiments portats per adroguers i/o mercaders, però que no podem considerar adrogueries, precisament pel fet d'haver-se especialitzat gairebé del tot, i significativament, en la venda de tabac ("*tabac Baltasar*", "*tabac de palillos*", "*tabac florentí Brasil*", "*tabac sumonte d'olor de Satalia*", "*tabac de Labrutta*", "*tabac de Ades*", "*tabac d'aigües*", "*tabac de Mortendes*", "*tabac de dos reals*", "*tabac de vuit reals*", "*tabac de Sevilla de quatre reals*", "*tabac de Sevilla de setze reals*", "*tabac de Sevilla pur*", "*tabac de Sevilla ordinari*"). L'increment ràpid del consum de tabac, amb una accelerada integració en la vida quotidiana catalana, tenia a veure, lògicament, amb l'interès dels mercaders del país per crear un mercat sòlid a Catalunya. I les fortes relacions comercials (i personals) establertes en aquest període amb Holanda, un espai essencial en el comerç del tabac, hi devien jugar un rol important.

1. Tal com comentarem més endavant, en el cas del municipi de Barcelona l'estanc o monopoli del tabac va començar l'any 1663.

L'existència, entre l'alt nombre de variants de tabac, de tipus econòmicament assequibles a gairebé tothom afavoria l'accés quotidià al producte per part de gent de condició modesta. En efecte, els diferents tabacs que es venien a les adrogueries presentaven una gamma àmplia de qualitats que es movia entre els articles força cars (“*tabac de mitja olor*”: cent quaranta-cinc lliures/quintar; “*tabac de fum de Brasil*”: cent vint-i-cinc lliures/quintar; “*tabac de Sevilla d'olor*”: cent vint-i-quatre lliures/quintar; “*tabac de l'Havana*”: vuitanta-vuit lliures/quintar), i d'altres molt més a l'abast del conjunt de la població (“*tabac comú*”: deu lliures/quintar; “*tabac Baltasar*”: vuit lliures/quintar; “*tabac sumonte comú*”: cinc lliures/quintar). En síntesi, si comparem els períodes anterior a 1656 i posterior a 1670, el preu mitjà del tabac venut als establiments barcelonins es va dividir per 3,6, mentre que, al contrari, el gruix dels productes d'aquestes botigues varen mantenir una certa estabilitat dels preus al llarg del segle XVII i l'inici del XVIII.

Per tal, igualment, de sostenir les condicions favorables del mercat calia assegurar el subministrament dels diversos tipus de tabac. Així, l'any 1704, la companyia arrendatària de l'estanc del tabac (del qual parlarem més endavant) quedava autoritzada a comprar tabac francès: “*si per guerra no pogués venir tabaco de Brasil per ser lo preu exorbitant*”; podent també: “*fer venir qualsevol género de tabacos de qualsevols parts del món*”. Era essencial, en efecte, assegurar el subministrament d'un producte que havia esdevingut essencial per a l'economia i per a la vida quotidiana. Des dels inicis de l'èxit del tabac, i amb l'objectiu semblant d'afrontar problemes de subministrament, havien sorgit les iniciatives per plantar-lo a prop de Barcelona o en d'altres punts de Catalunya. El 1677, el paraire i corredor d'orella Pau Llena disposava, a la seva plantació de Sant Martí de Provençals, de “*molta partida de plantas de*

tabaco de la collita de l'any present”; i la seva intenció era “ *vendre tota sort de tabacos tant de fum com de pols resultant de dites plantes*”. L'any 1684, el destacat adroguer (i mercader) Josep Duran formava companyia amb els germans de València i habitants de Barcelona Onofre i Josep Bernique, per tal de “*negociar y contractar amb tabaco de pols*”, i Duran es comprometia a donar “*los tabacos té en Santa Perpètua de Moguda*”². El 1689, el mateix Josep Duran i l'aragonès Gregori Reilló obtenien l'exclusiva per sembrar tabac a tot Catalunya, per un termini de deu anys.

A Barcelona, l'èxit del tabac no només es va notar en l'augment de les quantitats venudes i en l'increment del nombre de variants. Sinó que també es reflectí en la proliferació de molins per moldre tabac, la majoria situats a llevant de la ciutat, com ara al carrer d'en Roldor i, sobretot, a la Fusina. Al mateix temps, els estris per treballar el producte a les adrogueries es multiplicaren i diversificaren a partir de 1670³.

Allò que millor reflecteix l'èxit del tabac és, però, l'especialització de parts de l'espai de les adrogueries dedicades a vendre, exposar i guardar aquest producte. Així doncs, aparegueren, els taulells específics per vendre tabac, i els prestatges i els armaris (“*nous*”) per guardar-lo i exposar-lo⁴. I en paral·lel a l'aparició dels taulells, prestatges i armaris dedicats al tabac, es milloraren els recipients per conservar-lo, amb una evolució evident cap a la diversificació i sofisticació, en el transcurs de la qual les capsas metàl·liques o folrades s'anaren imposant⁵.

La comparació entre algunes adrogueries barcelonines, al llarg del període, ajuda a copsar els canvis esmentats en relació amb l'èxit del tabac.

L'inventari de l'establiment de Magí Simon als carrers de la Vidrieria i de l'Esparteria mostra, el 1658, una botiga del tipus que podríem definir com a anterior al triomf del

2. Duran havia de fer “*venir dos botes de tabaco de fulla de Anglaterra*” per a la fabricació; i prometia “*donar lo moli bo y a punt per picar lo tabaco reservant-se lo poderne picar per son compte per sa botiga y la del Born*”; els germans Bernique es comprometien a “*ensenyar [als Duran] tot lo que sabran per raó de adobar dits tabacos tant lo desmontar com també lo adobarlos amb olors y fer aigües de olor de tots géneros [...] no quedant cosa de recato en ells que no la ensenyen*”. Duran havia heretat del seu pare la propietat de Santa Perpètua de Mogoda, el mas Llobet. El 1687, el botiguer de teles Pere Vilella i el negociant de València Vicent Bernique tenien botiga al carrer de Montcada, anomenada “*del Lleó*”, on hi havia dos molins de moldre tabac.

3. Consten a les adrogueries morters de coure amb la mà de ferro per “*adobar*” el tabac (1670), tamisos, teles i sotanes de “*passar*” tabac, “*ab son tap*” o “*cobertor*” (1670, 1680, 1684a, 1690, 1694, 1708), molins de tabac “*ab sa pastera, rodet y demés guarniments*” (1690), pasteretes per “*enlliuvar*” tabac o pasteres planes de fusta per “*adobar*” tabac (1684a, 1688, 1690, 1694, 1708, 1712), balances “*xicas de llauto ab canastro per tabaco*” (1706), pots per “*estendre tabac florentí*” o “*rentar tabacs florentins*” (1706, 1708).

4. Figuren a les adrogueries “*prestatge del tabacho*” (1680), “*armari nou d'escultura de tenir tabac*” (1694), “*armari del tabaco*” (1706), “*armari del tabaco pintat*” (1708); “*taulell del tabaco ab dos calaixos, caixa y armari*” (1708).

5. Dins l'armari “*nou del tabac*” de l'adrogueria de Francesc Anglí (1694) hi havia setze capsas de tenir tabac d'estany folrades de plom i quatre capsas de fusta amb tabac florentí. En altres adrogueries consten “*arquillas per tabac d'olor*” (1670); “*caixas per tabac*” (1684c); “*capsas de llauna per tabac*” (1684c, 1688, 1690); “*capsas de plom per tabac*” (1684c, 1688, 1690); “*capsas d'estany grans y xiques per tabac*” (1694, 1708); “*capsas d'estany folrades de plom*” (1690); “*capsas y caixas de fusta per tabac*” (1694, 1708); “*capsas per tabac del Brasil*” (1684a, etc.); “*botas de fusta per tabac*” (1694); “*topinas de llauto per tabac*” (1706); “*gerras de pisa blanca o de terra per tabac*” (1694, 1708); “*raimas de paper blanc marcat per tabaco*” (1708); “*colleras de fusta grans y xiques per tabac*” (1708).

tabac. Mig segle després, l'any 1708, la mateixa adrogueria, aleshores en mans de Josep Simon, era un establiment dedicat sobretot a la preparació i venda de tabac, amb els estris necessaris per treballar-lo i amb un espai especialitzat per a la seva exposició i venda, amb armari i taulell. L'adrogueria que, el 1670, Francesc Maurici va vendre a Francesc Noguera era un establiment on el tabac tenia una presència encara menor. Els anys 1681 i 1687, la mateixa adrogueria, que Noguera administrava aleshores per a l'adroguer i corredor d'orella Josep Vinyes, es descriu com una “*botiga de tabacos, drogues, confitures i demés*” o, encara més significativament, com una “*botiga de tabac*”. En efecte, la varietat de tabacs que hi apareix és molt gran, i, fora d'aquest producte, els altres articles posats a la venda queden limitats a alguns de cars o de “*nous*”, com ara l'algàlia o l'almesc.

El 1680, l'adroguer Maurici Monjo tenia una adrogueria al carrer Ample en la qual el tabac ja gaudia d'una presència notable (prestatge del tabac, etc.). L'any 1690, però, Maurici Monjo tenia formada societat amb Marianna Alba Marquès i Pere Alba Serra per tal d'explorar, al carrer de la Vidrieria, una “*botiga de tabaco, drogas y altres mercaderias*”, on el tabac era molt clarament el producte principal.

Tal com ha quedat apuntat, l'evolució en la manera de designar les botigues resulta força esclaridora. El 1692, consta la “*botiga de tabacos, sucres, drogas, confituras...*”, situada al costat de Palau i que portava el pareire Francesc Lleonart, amb proveïments fets pels adroguers Joan Domènec Fàbregas, Cristòfol Llopis i Domènec Dalmau. I, l'any 1697, es parla d'una “*botiga de tabaco*” al carrer de l'Hospital. El canvi de denominació és ben significatiu: en la nova etapa iniciada cap a 1670, el que més comptava a l'univers de l'adrogueria era el tabac i algunes botigues del ram tendien a ser, cada vegada més clarament, “*botigues de tabacs*”.

En aquest context d'èxit del tabac a la Catalunya de finals del segle XVII i inici del XVIII, és igualment explicativa l'entrada de mercaders o d'inversors com ara els esmentats Alba en el negoci del tabac, en associació amb adroguers destacats.

Atesa la situació descrita, no ens ha de sorprendre que les pipes fossin un altre element molt present al país, tant des del punt de vista de la vida quotidiana com de l'economia.

Al país se'n produïen, sens dubte, de pipes, però és ben sabut que la importació, bàsicament des d'Holanda i

Figura 1
Tabac i pipes en una natura morta d'Hubert van Ravesteyn (1638-1691).

Anglaterra, era molt considerable. Així, ens consta que, entre 1667 i 1675, es portaren a Barcelona, des d'Holanda, almenys 5.760 dotzenes de pipes. Si aquestes són les quantitats sabudes, les xifres reals devien ser molt més grans. A més, el ritme de les importacions augmentà a partir de l'últim quart del segle XVII. L'any 1713, el cònsol d'Holanda, Peter de Hooge, va adquirir, en una compra feta en un sol dia en alguns dels vaixells holandesos arribats al port de Barcelona, més de 41.400 pipes.

Com no podia ser de cap altra manera, les pipes, locals o foranes, apareixen amb abundància entre els productes venuts a les adrogueries barcelonines. A la documentació que fa referència a l'important establiment dels Duran (situat al Bornet, dins el jaciment del Born) hi figuren en quantitats considerables (més de 4.000, per exemple, l'any

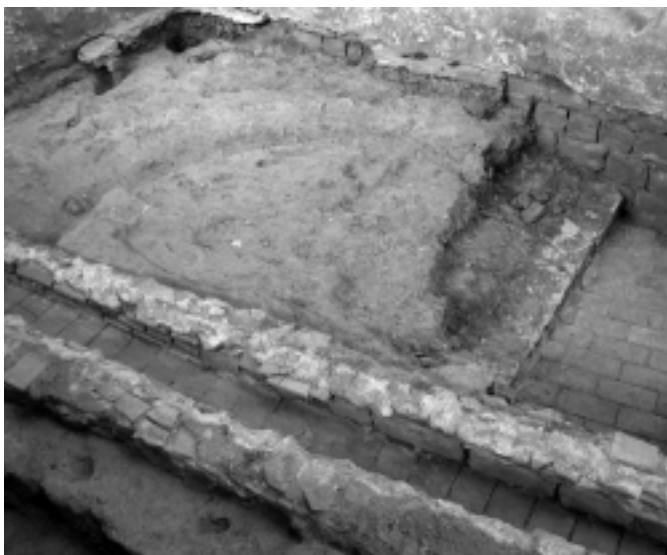

Figura 2
Traça del molí de tabac a l'adrogueria dels Duran. Jaciment del Born.
(Foto: Eugènia Bort-MHCB)

1678); i, en el treball d'excavació d'aquest jaciment, se n'ha trobat un bon nombre a les dependències auxiliars de l'Hostal de l'Alba, que era propietat de Josep Duran⁶. Tal com es mostra en aquesta mateixa publicació, l'estudi aprofundit de les pipes trobades a les excavacions del Born i en d'altres jaciments barcelonins permet de precisar les característiques físiques, els llocs de producció i les marques de fabricant d'uns elements que estaven del tot integrats a la vida quotidiana dels barcelonins de l'època.

L'estanc del tabac

Si la incidència creixent del tabac a la vida quotidiana es fa evident a les adrogueries, la importància econòmica del producte s'aprecia, potser millor que de cap altra manera, en la lluita per controlar l'estanc de la manufac-

tura i del comerç d'aquest producte, i en la persecució dels fraus que la seva implantació va originar. Des de la Cort de 1701-1702, amb confirmació de la de 1705-1706, el negoci del tabac es va estancar; és a dir, es va convertir en un monopoli que s'arrendava a una companyia, per a tot Catalunya, per un nombre limitat d'anys i per un preu establert; mentre que aquesta companyia subarrendava diverses parts d'aquest monopoli aplicables a determinades localitats⁷.

La primera notícia de l'arrendament efectiu, iniciat el 1702, ens informa que Antoni Crosas, ciutadà honorat de Barcelona i Girona, era l'arrendatari de l'estanc del tabac per un període de dos anys, fins al 7 d'abril de 1704, i el descriu subarrendant per tot Catalunya fraccions de l'estanc. Aquest arrendatari va tenir ben aviat els primers conflictes coneguts a causa de fraus, amb aprehensions de tabac a la botiga del Pla d'en Llull de l'adroguer Joan Pujol i a la casa del botiguer Bartomeu Anglada, al carrer d'en Corretger. El 1703, el botiguer de teles Esteve Tries es feia amb l'arrendament de l'estanc del tabac per cinc anys i per tot Catalunya, a l'iniciar l'1 d'abril de 1704, i ho aconseguia pagant el molt considerable preu de 43.500 lliures l'any (!!). De fet, Tries era el representant d'una companyia encapçalada pel citat Josep Duran i pel seu germà Vicenç, en la qual també participaven altres membres destacats d'aquesta art, com ara Francesc Vilar, Sever March, Jaume Abadal, Joan Fals i Francesc Pla (casat amb la filla de Marià Duran, germà de Josep i de Vicenç). Aquesta companyia havia vençut sobre l'opció de "*les persones de negoci de Mataró*", que havien intentat de fer-se amb l'arrendament, "*volent quedar-se amb aquell ab intenció y fi de transplantar les fabriques de tabacos en dita ciutat y acarrear en ella lo major negoci de tot lo mar mediterràni*". Una dura pugna que confirma la importància que havia assolit el negoci del tabac i l'interès que despertava el seu control.

A conseqüència del setge francès de 1706, els arrendadors van renunciar a l'estanc del tabac i, més tard, l'arrendament va ser lliurat, fins al 24 de setembre de

6. A l'adrogueria dels Duran (jaciment del Born), es poden apreciar les traces d'un molí "de sang" per moldre tabac, ben descrit a la documentació (es va acabar suprimint, substituït per noves instal·lacions a la zona de la Fusina).

7. Abans de l'estanc per tot Catalunya n'hi havia hagut d'altres de limitats a diferents municipis. Sabem que, en el cas de Barcelona, el tabac s'estancava des de 1663; en què es va iniciar l'arrendament de "*la facultat de vendre tabac de fum com de pols y així mateix la facultat de vendre totes maneres de aiguardent*".

1713, al corredor d'orella Joan Pau Borràs, que subarrendà el monopoli per a la ciutat de Barcelona a una companyia en la qual tornaven a ser-hi presents alguns dels principals adroguers de la ciutat, però, sobretot, un dels més importants, Amador de Dalmau, que aleshores ja gaudia del títol de cavaller.

El 1708, Josep Duran, Vicenç Duran i Francesc Pla pledejaven contra Jaume Fàbregas, un dels adroguers de la companyia que en aquell any arrendava l'estanc del tabac, el qual havia "usurpat" el senyal de la torre, la marca de tabac dels Duran. I al maig de 1713, abans d'acabar l'arrendament en vigor, els Duran consten una altra vegada com a arrendadors de l'estanc del tabac, un negoci al qual devien haver renunciat els seus predecessors a causa del conflicte bèl·lic. Així, al gener de 1714, Amador de Dalmau reconeixia haver percebut la gens menyspreable xifra de 7.384 lliures, de part de Josep Duran, com a pagament pel molí del tabac, els animals i els arreus de l'"oficina" de l'estanc del tabac⁸.

El conegut Josep Aparici, des de 1703 administrador de la principal companyia d'adroguers de Barcelona (l'activitat que, realment, li permetia de viure confortablement, gaudint d'una magnífica casa al carrer de Montcada), afirmà, referint-se a l'estancament acordat a la Cort de 1705-1706, que el monopoli havia "arruïnat un negoci que portava grans profits en Catalunya, y si ara se consumen deu mil quintars de tabaco estancat se'n consumian al doble quan totom s-u podia fer". En tot cas, abans i després de la instauració de l'estanc del tabac, molts mercaders i comerciants destacats, incloent-hi adroguers i antics adroguers, intentaren, per tots els mitjans al seu abast, obtenir beneficis de la manufactura i del comerç del tabac. Aquest producte havia esdevingut clau a la vida quotidiana i a l'economia del país.

BIBLIOGRAFIA

FONTANA, J. 1955. "Sobre el comercio exterior de Barcelona en la segunda mitad del siglo XVII. Notas para una interpretación de la coyuntura catalana", *Estudios de Historia Moderna*, vol. V, pp. 199-219.

GARCIA ESPUCHE, A. 2004. *Barcelona entre dues guerres. Economia i vida quotidiana (1652-1714)*, Eumo Editorial, Vic.

GARCIA ESPUCHE, A. [en preparació]. *La Ciutat del Born. Economia i vida quotidiana a Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Ajuntament de Barcelona.

SÁNCHEZ BELÉN J. A. 1996. "El comercio de exportación holandés en el Mediterráneo español durante la regencia de doña Mariana de Austria", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie IV, Historia Moderna*, núm. 9, pp. 267-321.

8. "Oficina", en el sentit d'espai de producció (manipulació del tabac).